

Gaál Botond

Darwin elméletének sorsa a protestáns egyházi tanítások körében*

A cím egy történeti folyamatot, vagy inkább eseménysort jelez, amely a 19. és 20. században zajlott a protestánsok Darwin-vitáinak közepette. Amikor a fölkérést kaptam erre az előadásra, meghívóim nem igen gondolták, hogy én egy olyan iskolából jövök, a Debreceni Református Kollégiumból, amelynek a teológus diákja fordította le először magyar nyelvre Darwin két fő művét. Dapsy Lászlóról van szó, aki az Edinburgh-i Egyetem Teológiai Fakultására, a New College-ba iratkozott be 1865-ben ösztöndíjas hallgatóként. Ráadásul magam is ugyanennek a református fakultásnak voltam a hallgatója az 1976/77. akadémiai évben. Érdekes, hogy a New College-ban 1865 táján még nem reagáltak érzékenyen Darwin elméletére, s így az új eszmék iránt egyébként is fogékony Dapsy valószínűleg az egyetemen kívüli skóciai szellemi életben találkozhatott az evolúciós tannal.¹ Hazajött és Debrecenből hamarosan Budapestre került, ahol a pezsgő szellemi élet közepette 1873-ra elkészítette Darwin első fő művének magyar nyelvű fordítását *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* címmel. A könyvet a Természettudományi Társulat jelentette meg 1874-ben. Már nagyon időszerű volt ennek a kiadása, mert Magyarországon aránylag hamar fölfigyeltek a darwini új gondolatokra, olyannyira, hogy Erdélyben a Szászvárosi Evangélikus Református Főgimnázium tanára, Dósa Dénes 1869-ben arról ír, hogy „már a levegő is darwinizmussal van tele”.² Dapsy levelezett is Darwinnal, akitől egy fényképet kért és kapott, amikor *Az ember származása* című könyvét fordította magyarra. Igazából Darwint a magyar tudósok először angol nyelven ismerték meg, ugyanis Gyürky Antal már 1873-ban kiadta könyvét *Igaz-e Darwin tana?* címmel, tehát még nem olvashatta a magyar fordítást. A magyar tudományos életet szemmel láthatóan megmozgatta Darwin. Dapsy erőteljesen a hívei közé tartozott, de voltak ellenzői is. A *Közlöny* lapjain ez a hazai szellemi mozgás nyomon követhető.

Sokkal élesebb volt a vita Darwin új gondolatai kapcsán Nyugat-Európában és Amerikában. A protestánsok hozzászólásait inkább ott lehet nyomon követni. Az akkori pápa, IX. Pius, óvatosan nyilatkozott, így inkább a protestánsok részéről volt tapasztalható a karakteres megnyilatkozás. Ami a kor szellemiségét illeti, az elemzők rámutatnak arra, hogy Darwin és munkássága lényegében egy történeti folyamat láncszemének tekinthető, két szempontból is. Az egyiket Hegel és filozófustársai képviselik, amikor elvi, inkább filozófiai síkon bizonygatják a haladás kikerülhetetlen tényét. Auguste Comte is ezt a nézetet képviselte. Hegel theisztikusan, Comte kevésbé. A másik összefüggés, amelybe belehelyezhetjük Darwint, a korabeli tudományos szemlélet az élővilág kialakulásáról. Darwin maga nem is használta az „evolúció” szót, de már a nagyapja, Erasmus Darwin orvos és költő az emberek és a melegvérű állatok származását egy „élő rost”-ra vezette

* Az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának ülésén 2009. november 24-én elhangzott előadás

1 V.ö. Kovács Ábrahám: Darwin első kapcsolata Debrecennel. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. szám, 2007/3. 394.

2 V.ö. Kovács Ábrahám: i.m. 396.

vissza, amelyet az „Első Ok” ruházott fel étellel. A híres francia Lamarck (1744-1829) elhíresült esetét nem is igen kell részletesen ecsetelni, amikor is az 1809-ben megjelent *Zoológiai filozófia* című művében a zsiráf hosszú első lábát és nyakát a természet adta kényszerből, illetve fölgyülemlett szokások örökléséből magyarázta. Malthus *Essay on Population* című 1798-ban megjelent műve tette a legnagyobb hatást Darwinra, melyet 1838-ban olvasott el. Ekkorra már megfogalmazódott benne a „létért való küzdelem nagyrebecsülése”, amint ezt írja később önéletrajzában. Végre talált egy elméletet, amellyel tudott mit kezdeni. A külső körülmények miatt a kedvezőbb tulajdonságok fennmaradnak, a kedvezőtlenek elpusztulnak, s ennek eredményeként jönnek létre a fajok.³ De végső soron Alfred Russel Wallace (1823-1913) is megfogalmazta a „legerősebb túléléséről” szóló elméletét, amelyet 1858-ban elküldött Darwinnak, aki sok hasonlóságot látott az ő 1844-ben megfogalmazott gondolataival, ezért az övével együtt elküldte azokat a Linné Társaságnak. Mindkét tanulmányt felolvasták és publikálták. Darwin ekkor írta meg végleges formában *A fajok eredete* című könyvét, amely 1859-ben meg is jelent. Innen kezdődik a mindmáig végelethetatlannak tűnő vita.

Először Darwin egyik brit geológus barátja, Charles Lyell (1797-1887) kérte őt, hogy a természetes kiválasztódás rendszerében adjon egy kis helyet az isteni beavatkozásnak.⁴ Ez nem tetszett Thomas Huxley-nak (1825-1905), aki igen erőteljes pártfogója lett Darwinnak. Ennek ellenére a vallásos hangulat egy darabig eléggé türelmes maradt és inkább hallgattak a néhai híres író, baptista lelkész Andrew Fuller (1755-1815) jó tanácsára: „Bár az írások nem adnak az asztronómiáról egyfajta rendszert, mégis arra ösztönöznek bennünket, hogy Isten munkáit tanulmányozzuk, és arra tanítanak bennünket, hogy Őt magasztaljuk minden felfedezéskor”.⁵ Hasonlóan türelmes hangot ütött meg a skót Hugh Miller (1802-1856), aki egy mélyen kegyes geológus, hívő ember volt: „Isten hatalma bizonyára létrehozott fajokat, mivel ő tartja fenn azt a fejlődés törvénye által. Az Első Nagy Ok létezése teljesen összeegyeztethető mind az első, mind a második sémával.”⁶ Ebből az idézetből azt is kiolvashatjuk, hogy a tudós elmék miképpen igyekeztek a 19. századi fejlődéseméletet elfogadni. Ebben a folyamatban képzeltek el az élet kifejlődését, amely meglehetősen foglalkoztatta azt a kort. Magát Darwint is ebben a folyamatban kell látnunk. A későbbi, még híresebbé vált baptista prédikátor, Charles Haddon Spurgeon (1834-1892) azonban elég keményen elutasította Darwin tanítását az ember származásáról. Az 1861-ben elmondott híres *Gorilla Lecture*-ben igencsak nehezményezi azt a gondolatot, hogy „az emberek szépapja néhány évezreden át talán tengerimalac, osztriga, moszat vagy fejlett gorilla lett volna”. Aztán azt hozza föl érvként Darwin ellen, hogy „a Biblia tanítása szerint az embert Isten a saját képére teremtette, nem pedig egy barom képére, akiből a fejlődés törvényei alapján állott volna elő az ember”.⁷

3 V.ö. Charles Darwin: *Autobiography*. Harcourt, Brace, New York, 1959. 120.

4 V.ö. William Irvine: *Apes, Angles, and Victorians: The Story of Darwin, Huxley, and Evolution*. Time, New York, 1963. 130. V.ö. Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában*. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 370.

5 Andrew Fuller: *The Gospel Its Own Witness or The Holy Nature and Divine Harmony of the Christian Religion Contrasted with the Immorality and Absurdity of Deism*. In: *The Complete Works of the Rev. Andrew Fuller*, Henry G. Bohn, London, 1848. 41. V.ö. Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában*. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 370.

6 Hugh Miller: *Foot-prints of the Creator: or, The Asterolepsis of Stromness, with Memoir by Louis Agassiz Adam & Charles Black*, Edinburgh, 1861. 12. V.ö. Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában*. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 370.

7 Idézi Szentpétery Péter: *Bocsánat, Mr. Darwin! – A Darwin-évhez*. *Theologiai Szemle*, LII. évf. 2. szám, 2009/2. 91.

A teológusok két ok miatt voltak zavarban ebben az időben. Nem kerülhették meg a darwini gondolatokra való reagálást, másrészt pedig ezekben az évtizedekben virágzott az úgynevezett Biblia-kritika, ami azt jelentette, hogy a Bibliát ugyanúgy kell magyarázni, mint bármely más könyvet, azaz a tudományos írásmagyarázat elvei szerint lehet csak értelmezni. A Biblia lényegét nem kérdőjelezték meg, csak annak emberi formába való öntését nem tartották kifogástalannak. Nem tekintették egy zárt világu, tökéletes műnek. És ekkor lépett a színre a híres vitázó, Samuel Wilberforce (1805-1873) oxfordi püspök, képzett teológus, aki egyenesen offenzívát indított Darwinnal szemben. Bár nem vonta kétségbe Darwin keresztyénységét, mégis felsorolta, hogy az ember lelki egésze, Istentől kapott felsőbbrendűsége a földön, az artikulált beszéde bukása és megváltása, az ész birtoklása, szabad akarata és felelőssége nem egyeztethető össze állati eredetével. Már 1860-ban a *British Association for the Advancement of Science* oxfordi összejövetelén egy olyan túlzó állítást fogalmazott meg, hogy Darwin szerint „az ember a majomtól származik”.⁸ Ezt Darwin sohasem állította. Az oxfordi püspök megnyilatkozása fölingerelte Huxley-t is, aki bár zoológus volt, otthonosan mozgott a bibliaismeretben is. A több formában ismert híres történetnek biztosan van egy magva, mely szerint éles vitájuk közben Wilberforce azt kérdezte volna Huxleytől, hogy a nagyapján vagy a nagyanyján keresztül vezeti-e le állati származását. Huxley így vágott vissza: „Ha tehát azt a kérdést tennék fel nekem, szívesebben venném-e, hogy inkább egy nyomorult majom legyen a nagyapám, mint egy tehetséges, tehetős és nagyon befolyásos ember, aki azonban ezeket a képességeit és befolyását arra használja, hogy a komoly tudományos vitát nevetségessé tegye, akkor habozás nélkül vallom, hogy a majmot részesíteném előnyben.”⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a katolikus Constantine James is erősen cáfolta Darwint és megírta *A darwinizmusról, avagy a majomemberről* című művét, amelyet IX. Pius pápa megdicsért. Ebben Darwin második fő művét, *Az ember származását* „tündérmesének” nevezi. – Később elnyugodtak a kedélyek és másként néztek az egész darwini modellre, mint a kezdet kezdetén. Az Indiában született, 1895-ben Canterbury érsekké kinevezett Frederic W. Farrar (1831-1903) már sokkal emberibb hangon nyilatkozott Darwinnal: „Tudományos kutató, Newton óta talán a legjelentősebb tudós. Egész életében a vallás ellenségeként tartották számon, mégis három évvel ezelőtt nagy kegyelettel temették el sírhelyére a Westminster Abbey-ben. Elméletei, amelyeket számtalanszor kárhoztattak éppen erről a szószékről, ma már elfogadottá váltak világszerte nemcsak a tudomány emberei számára, hanem sok vezető teológus számára is. Ők elismerik, hogy azok semmilyen értelemben nem összebékíthetetlenek a szent igazságokkal.”¹⁰

„Ha az USA-ra tekintünk, azt látjuk, hogy a darwinizmust viszonylag elég nyugodtan fogadták, ott teisztikus köntösben jelent meg. Valójában nem is Darwin és a természetes kiválasztásról szóló elmélete vált általánosan elfogadottá, hanem a brit író *Herbert Spencer (1820-1903)* filozófiája, az ő mindent felölelő evolúciós folyamatról szóló kozmikus teóriája és a legerősebb túlélését hangsúlyozó tézise.”¹¹ Spencer azt hirdette, hogy egy ismeretlen és megismerhetetlen abszolút hatalom állandóan működésben van az anyagi világban, s az diverzitást, koherenciát, integrációt, specializálódást és individuali-

8 V.ö. William Irvine: *Apes, Angels, and Victorians*. i.m. 6.

9 Thomas Henry Huxley: *Letters and Diary 1860*, September 9, 1860.

10 Frederic W. Farrar: *History of Interpretation. Eight Lectures Preached before the University of Oxford in the Year MDCCCLXXXV*. E-P. Dutton, New York, 1886. XV. V.ö. Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában*. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 372.

11 Herbert Spencer: *First Principles of a New System of Philosophy*. De Witt Revolving Fund, New York, 1958. V.ö. Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában*. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 372.

zációt teremt. A fiatal és terjeszkedő államok számára, mint például az Egyesült Államok, csak idő kérdése volt, hogy Darwin biológiára vonatkozó elmélete a Spencer által hirdetett társadalmi, gazdasági és filozófiai fejlődésemélet függeléke legyen.” – így jellemezte a helyzetet Hans Schwarz teológus, evangélikus tudománytörténész a debreceni 7. Tudomány és Teológia konferencián 1985-ben tartott előadásában.¹² Ezt a nyugodtságot sugározta Asa Gray (1810-1888), a Harvard Egyetem természetrajz professzora is, aki úgy fogta föl a darwini elgondolást, hogy a Teremtő minden egyes állatot és növényt, természetesen az embert is külön alkotta meg: „minden bölcsen és tágabb értelemben véve terv szerint lett megalkotva az intelligens első ok által”.¹³

Ebben az áttekintésben két fő mondanivaló vált különösen hangsúlyossá: 1. Darwin evolúciós elmélete nem a vallás tagadásáról szólt, hanem tudományos alapokon álló elméletéről van szó, s emiatt csak erről az alapról szabad cáfolni. 2. Darwin elmélete nem akarta Isten kreatív tevékenységét csökkenteni. Ha theisztikusan magyarázzuk, akkor azt is elmondhatjuk, hogy az isteni teremtés nagyságának megértését még jobban aláhúzta.¹⁴ Azért Amerikában is volt komoly ellenzője Darwinnak. Egyik kortársa, a presbiteriánus Charles Hodge 1874-ben az emberi lélek oldaláról támadta, míg a fia, Archibald Alexander Hodge (1823-1886) már bölcsebben érvelt, és a darwini elméletet mint „gondviselészerűen kibontakozó általános tervet” tekintette igaznak. Itt látszik igazából, hogy az USA-ban Darwin evolúciós elméletét határozottan theisztikus köntösben prezentálták. E türelmes hozzáállás azonban később nem volt meg az 1925-ben lezajlott „daytoni majomperben”, amit az amerikaiak józanabb tömegei ma is szégyellnek.¹⁵ Itt ugyanis már a darwinizmust kivitték a politikai szintérre, s ez újabb tanulságot jelent a mindenkori tudományos világ számára.

Zárásként úgy fogalmaznánk, hogy a protestantizmusnak ma is van egy nyugtalanabb rétege, amely teológiai szempontból nem tartozik a legmagasabban képzettek közé. Ők azok, akik újból fölvetették a *kreacionizmus* és az *értelmes tervezettség* gondolatát¹⁶, s ez nyugtalanítja a teológiát komolyan művelők táborát. Még a 21. században is így teszük föl a kérdést: teremtés vagy evolúció? Erre csak azt a helyes választ adhatjuk, hogy egyszerre mindkettő. Láttuk a történeti folyamat vázlatos bemutatásából, hogy Darwin fő

12 Hans Schwarz: Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 372.

13 Gray, Darwiniana, 53. V.ö. Hans Schwarz: Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 373.

14 V.ö. Hans Schwarz: Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában. Debreceni Szemle, XV. évf. 3. 2007/3. szám. 373.

15 A híres „daytoni majomper” igen érdekes eset volt, felcsigázta az amerikaiak érdeklődését. 1960-ban Stanley Kramer filmet is készített belőle *Aki szelet vet* címmel. Tennessee államban 1925-től érvényben volt az úgynevezett Butler Act, azaz Butler-törvény, mely szerint a Biblia tanításával ellenkező eszméket nyilvános iskolákban tanítani tilos volt. Az evolúció elméletét is ilyennek tekintették. Egy John Thomas Scopes nevű biológianár azonban nem így vélekedett, és Dayton városka iskolájában tanította Darwin elméletét, még hozzá annak konzervatívabb értelmezésével, nevezetesen, hogy az ember a majomtól származik. Ezért a hatóság perbe fogta még abban az évben. 1925. július 10-25 között zajlott a per teljes nyilvánosság előtt, melyben a Rhea körzet bírósága a tanárt vétkesnek találta és 100 dollár büntetést szabott ki rá. Ez az ítélet nemcsak a nagyszámú jelenlévő számára, hanem később világszerte is nagy felháborodást keltett. Tennessee Legfelső Bírósága azonban megsemmisítette az ítéletet, mivel csak esküdtszék hozhatott volna ilyen büntető ítéletet. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a darwini elméletet szabad volt tanítani, mert igazából 1967-ig abban az államban lényegében továbbra is tiltott volt az evolúció oktatása a Butler Act érvénye miatt. Ugyanakkor volt egy másik szabály is, mely szerint az megengedett volt, hogy egy tanár a meggyőződése szerinti legjobb elméletet tanítsa.

16 A Magyar Tudomány 2008/12. száma több tanulmányban foglalkozik ezzel a kérdéssel, egymás mellé téve a különböző álláspontokat.

művei kezdetben milyen ellenkezést váltottak ki, később azonban a támogatói egyre gyarapodtak. Elfogadták azt, hogy az élő világ egy hosszú, egyszeri, megismételhetetlen fejlődési folyamat eredménye. Ezt a folyamatot Darwin tudta a legjobban leírni, pontosabban: az ő modellje vált a legjobban elfogadhatóbbá. Ez tehát nem végérvényes igazság, hanem modell, amely számos helyen pontosításra szorul, de jelenleg az evolúción kívül vagy mellett nincs jobb elgondolás. A darwini evolúciós elméletet tehát nem elvetni kell, hanem megtalálni annak autentikus helyét a tudományos gondolkodás minden szintjén. Amint Polányi Mihály rámutatott, az emberi értelem mindig egy magasabb szintű összefüggés felől tudja megítélni az alacsonyabb szintű tudás igazságát. Elképzelhető, hogy ezt a magasabb elméleti szintet éppen a mostanság rohamosan fejlődő genetika jelzi számunkra, hiszen az aktív és inaktív gének felfedezésével máris kapcsolatot talált az élőlények evolúciós fejlődése világához. Ma már sokkal árnyaltabban látják a tudósok a darwinizmus kérdését. Hadd idézzek ismét egy volt debreceni diákot, aki szintén a Református Kollégium tanulója volt, Juhász Nagy Pált: *„az evolúció nem más, mint a genetikai változások összessége.”*¹⁷ Tehát nem mond semmit az élet keletkezéséről, amitől úgy féltek, illetve amit úgy féltettek kezdetben az egyházak. De igenis az evolúció rámutat arra, miként jött létre az a sokféleség, amellyel az élővilágban találkozunk. Az ember is, a szép növények is és a madarak is egy végpontot jelentenek, mert a teremtett mindenségben ezeknek megvan a maguk egyedisége, különlegessége, felcserélhetetlen kivolta vagy mibenléte. – Johann Gregor Mendel, akivel lényegében a genetika kezdődik, a saját felfedezéséről egy hosszabb tanulmányban számolt be Darwinnak, el is küldte neki levélben. Ezt a levelet azonban Darwin betette a könyvei közé, csak halála után találták meg felbontatlanul. Kár, hogy nem bontotta föl!

17 Idézi Falus András egyik interjújában. www.reformatusoklevele.hu